

A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben

2003. november 25-én a korai magyar történelem témakörében konferenciát tartottunk az Akadémián. Örömmel tettem eleget a konferencia szervezője, elhunyt kedves barátunk, Harmatta János felkérésének, és „Megjegyzések az Árpád-kori magyar országvédelem kérdéséhez” címen régóta munkált, mondhatnám dédelgetett témámból, a székelység korai történetének nyelv- és névtörténeti vizsgálatából emeltem ki egy alapkérdést. A szimpozion keretei, illetőleg az előadási forma persze a székely-kérdés nagy egészének e részletében is csak az összegezést tette lehetővé, a tüzetesebb kifejtésnek, adatok felsoportoztatásának, az amúgy is szinte átláthatatlan nagyságú és szövevényességű szakirodalomnak a szükségszerű nélkülözésével. Most mégis változatlan formában, csupán címet kissé jobban konkretizálva teszem itt közzé előadásomat, hadd sorakozzon akár ilyen jelleggel is a tölem e tárgykörben itt-ott már publikált egyéb részletek mellé, hiszen a rohanó idő határt szabhat ide vágó kutatásaim komplex összesítésének.

*

1. Konkrét adatok híján is fel lehet talán tenni, hogy a Kárpát-medencébe vezető fontosabb átjárók már a X. században sem maradtak teljesen őrizetlenül, legalább a figyelő, veszélyt jelző szolgálat erejéig szemmel tartották azokat. A szükségszerűség mértéke szerint területileg jobban, sűrűbben széttagolt, helyi viszonyokhoz kellően igazodó, átgondoltabb, tervezettebb országvédelem azonban alighanem csak a XI. század elején, a királyság berendezkedéséhez kapcsolódóan vette kezdetét. E folyamatban meghatározó szerepe volt a magyarság uralma alá került terület, az „uruszág” jórészt korábbi örökölt úthálózatának, elsősorban a Kárpátok felől befelé lejtő hosszú völgyekben futó, részben a medencéből kifelé tartó folyók mellett vezető hadi és kereskedelmi utaknak, illetőleg a mentükben elhelyezkedő, földrajzilag, stratégiaileg meghatározott helyeknek. Szándékosan beszélek tehát országvédelemről, nem pedig határvédelemről, a korai Árpád-korban ugyanis – a magyar királyság hatalma alá tartozó Kárpát-medence természetes határaitól eltekintve – rögzített államhatárokról, különösen pedig határvonalakról, gye-pívonalakról nemigen lehet szó.

A helyi védelem problematikája – mint jól ismeretes – nagyjából két részre bontható. Egyfelől arra a szervezetre, amely a fokozatosan kifelé terjeszkedő korai magyar nyelvterület szélein az Árpádok alatt épített, fa-föld típusú határvárakra és a köréjük szervezett marchiákra, határispánságokra, illetőleg a hozzájuk tartozó, katonai szolgálatra is alkalmazható várnépekre támaszkodott. Másfelől olyan hadi szervezetet, illetőleg annak kisebb-nagyobb egységeit is létesíteni kellett a leginkább exponált területrészekre, amelyek a terepen gyorsan mozgó, mozgatható, könnyű lovasság jellegükkel alkalmasak voltak utak, átjárók körül, között ad hoc, helyi védelmi feladatok ellátására, felügyelő, figyelő, jelző, alkalmi veszélyeket elhárító szolgálatra.

E két védelmi szervezet természetesen nem különült el teljesen, szerepüknél fogva kapcsolatuk, együttműködésük célszerű és szükségszerű volt. Kronológiai viszonyuk sem tekinthető lényegesen eltérőnek, bár a határvár-szervezet idővel többé-kevésbé felszívta a nemegyszer korábban létesült és kijebb telepített portyázó lovas népességet.

2. Szűkebb témánk mindenesetre ez utóbbira irányítja figyelmünket. Régóta megfogant, de újabban különösen fölerősített, mondhatni divatba jött nézet szerint a magyar végeken országvédelemre beállított katonai szervezet teljesen vagy legalábbis zömében

idegen, elsősorban keleti származású, úgynevezett csatlakozó, katonai segédnépekre hárult; ezeket keresték a pszeudo-törzsnevekként emlegetett *Varsány, Ladány, Berény, Tárkány, Várkony, Kazár, Káliz (Kalász), Bercel, Örs, Nándor, Kend* stb. helynevek jelölte etnikumok mögött is – most lényegtelen, hogy elfogadható vagy rossz etimonok segítségével –, és bizonyosan hibás névfejtésekre támaszkodva tudományunk ősideje óta szerettek közejük sorolni a török eredetűnek vallott székelyeket is.

Nincs itt mód, és nem is szükséges a székelység eredetkérdését ilyen végeredménnyel alátámasztó érvrendszer cáfolatainál időzni, egy kérdésfölvetés azonban éppen az országvédelem szempontjából nem kerülhető meg. Az tudniillik, hogy a magyar királyi hatalom valóban ezekre a befogadott, sokszor csak beáramlott keleti népelemekre bízta-e az ország legexponáltabb, külső átjáróinak őrzését? A kérdés ugyan elvileg, logikailag is felvethető, ha ilyen közelítéssel nyilvánvalóan nem is dönthető el. De legalább három dolgot ez ügyben számba kell vennünk. Mindenekelőtt fontos kimondani, hogy az Árpádok Kárpát-medencei királyságának védelmi problematikáját sem az ország politikai, szervezeti, gazdasági helyzetére, sem földrajzi adottságaira tekintettel nem szabad Kelet-Európa egykori steppei birodalmainak segédnépeket felhasználó védelmi politikája kaptafájára húzni. Kevésbé valószínű továbbá feltenni, hogy az Árpádok jó országszervezésében valamilyen okból – például pogánylázadások, trónviszályok – az az elgondolás jutott volna érvényre, hogy az idegen, főként keleti népek a magyarság saját részlegeinél alkalmasabbak, kaphatóbbak, főként pedig megbízhatóbbak olyan fontos, kényes feladatok ellátására, amilyen a végek ellenőrzése. Végezetül nincs okunk azt hinni, hogy a XI. század magyarsága úgy hagyott volna fel korábbi életmódjával, kultúrájával, hogy ne maradtak volna benne olyan néprészlegek, amelyek megszervezhetőeknek bizonyulhattak adott térségekben, terepeken könnyű lovas portyázásra, ellenséges betörések akadályozására vagy legalábbis felderítésére.

A fentebb érintett kérdések nemcsak önmagukban valóságot hordozó pusztá elmélkedések, mivelhogy konkrétan bizonyító tények támasztják alá azokat. Megítélésükben mindenekelőtt Árpád-kori okleveleink halmaza nyújt mind tematikailag, mind kronológiailag megbízható adatanyagot, filológiai értékben jelentékenyen felülmúlva gesztáink és krónikáink ide vágó, nemegyszer gyanús hitelű konstrukcióit. Korai okleveleink tele vannak ugyan jövevény-népekre, köztük a keleti „segédnépekre” vonatkozó utalásokkal, ám róluk szóló adataik tartalma az adományozás, a kiváltságok, a jogok, az adózás, a pénzügyek, a szokások, a vallás, a társadalmi beilleszkedés, a király körüli szolgálat, a kereskedelem és megannyi ilyesféle ügy körébe sorolható. Sőt a hadügyek sem maradnak ki az oklevelekből: a jövevények harci tulajdonságairól, fegyverzetéről, a király külhoni hadjáratában részvételéről, segítségnyújtó kiküldetéséről stb. is bőven esik szó. De szinte soha nem olvashatni a központi hatalom kifejezetten országvédelmi célzatú betelepítési szándékáról. Ezt a képet tovább erősíti, konkretizálja a bejövőről, behívottakról saját nevükkel, illetőleg magyar pszeudo-törzsnevükkel jelzett középkori településneveink sokaságának névföldrajza. Az efféle helynevek ugyanis meglehetősen szétszórtságukkal tűnnek föl nyelvterületünk különböző részein, és nem csoportosulnak általában vagy éppen kizárólagossággal a széleken. – A keleti „katonai segédnépek”-ről mondtak alól talán csak a besenyők bizonyos csoportjai jelenthettek némi szórványos kivételt (erről l. még alább is).

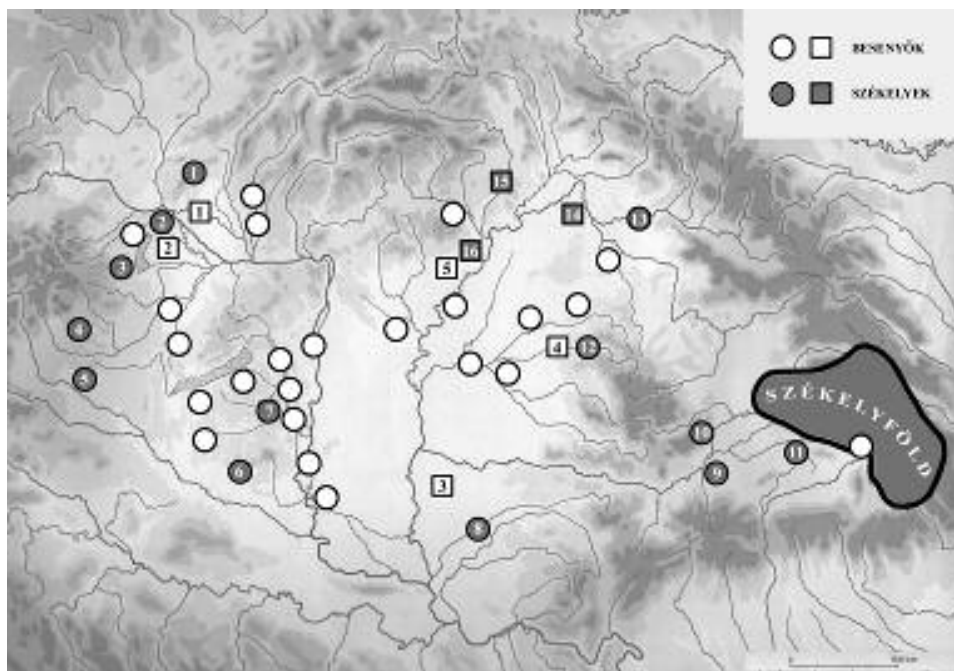
Itt lép be az országvédelem témakörébe a székelység korai Árpád-kori helyzete. Anélkül, hogy a jó másfél évszázados székely-kérdés szakirodalmi zűrzavarára akárcsak a településtörténet síkján is utalnék, a következőkben mondandókhoz csupán két, ma már tudományosan vitathatatlan tézist bocsátanék előre. 1. A székelyeket legkorábban csak a XII–XIII. század fordulója körüli időben telepítették mai lakóhelyükre, addig csupán az ország más, legkülönbözőbb fekvésű területeiről ismerjük jól meghatározható nyo-

maikat. 2. Történetileg már új, ma is lakott hazájukban odaérkezésük idején a magyarság egészétől semmiben sem eltérő, magyar nyelven beszéltek.

3. Lássuk most már a korai Árpád-kori székelyekre vonatkoztatható, oklevelek adataiból kirajzolódó emlékanyagot. Tudni kell, hogy ez az emlékanyag – mint lényegében a besenyőkre illő is – elsősorban a hazai oklevélírás adottságaiból következően jó részt csak a XIII–XIV. századtól áll a kutatás rendelkezésére, ám a tudományos bűvárlat mezején szükségszerűen és célszerűen visszaütal, illetőleg visszavezethető az előző két évszázadra. Egyébként mindkét népcsoport témánkba tartozó szerepe a XIII. században már többé-kevésbé „záró” fordulatot is vesz, nyilvánvaló ugyanis, hogy legalábbis a székelyek zömének élete, helyzete – az esetlegesen eredetibb helyükön maradókról most nem szólva – e századtól már a Székelyföldre, az ottani országvédelemre összpontosul, a besenyőknek pedig körülbelül szintén a XIII. században életmódjukat, társadalmi beilleszkedésüket, eredeti nyelvük elmagyarosodását tekintve ugyancsak fordul a korábbi országvédelemben esetlegesen résztvevő szerepe.

Mint az eddig mondottakból kitűnhetett, a korai Árpád-kori magyar országvédelem kulcskérdése a székelység ez időre kronologizálható területi-földrajzi helyzete. A XIII–XIV. század okleveleiből kihámozható forrásanyagunk erre a következő adatok, illetőleg ezekre építhető jellemző jegyek, kritériumok számbavételével adhat feleletet: 1. A latin *Siculi* névnek ténylegesen leírt és kellően lokalizálható okleveles említése. 2. Magyar nyelvi *székely* – ómagyar kiejtésben mindig *székël* ~ *széköl* alakváltozatú – nevüknek a korai helynévanyagban való előfordulása. (Ehhez okvetlenül rá kell mutatni annak a nézetnek a téves voltára, hogy a helynevekben egyes számban előforduló népnevek jó részét személynévekből lettek volna; tudniillik az ómagyarban a népcsoport helynévi szintű nyelvi jele egyes számú, és ez még többnyire nemcsak az alapalakú, hanem a képzett és összetett helynevekre is áll, vö. pl. *Böszörmény*, *Tóti*, *Kálozfalva*.) 3. Kifejezetten régi székely nemzetségnevek előfordulása a lokalizálható névanyagban (pl. *Szomoró*, *Bud* stb.). 4. A hadi terminológia speciális foglalkozásneveinek – főként a *sagittarii*-nak és a *speculatores*-nak – a lokalizálható említései, különös nyomatékkal, ha elsősorban a székelységben divatos személynéveket is találunk melléjük sorolva. 5. E latin terminusok magyar helynévi megfelelői (*Lövő*, *Őr* stb.). 6. A magyar védelmi terminológiának átjárókra, akadályokra utaló helynévi elemei (*Kapu*, *Borona* ~ *Baranya* stb.). 7. A mai Székelyföld egészen ritka tájneveinek, vízneveinek feltűnése nyelvterületünk más vidékein (pl. *Csik*, *Kebele*, *Küsmőd*, *Gagy* stb.). 8. Nyelvjárástörténetileg visszakövetkeztethető olyan külső vagy belső nyelvi szigetek, ahol nemcsak a Székelyföldre kimondottan jellemző frazeológiai sajátosságok, hanem erősen strukturáltan kövült mai székelyföldi jelenségek – pl. hangsúlytalan *ő*-zés; hangsúlyos szótagi nyílt *ę*-zés – tűnnek föl más vidékeken (pl. *ő*-zö nyelvi sziget a Kis-Kárpátok alján, Csütörtök helység környékén; nyílt *ę*-zés nyugati nyelvjárásainkban stb.). 9. Ahol székely eredethagyományok mutathatók ki a közeli vagy távolabbi múltból (pl. a Pozsony megyei Szencen, a vasi Alsó- és Felsőőrön). 10. Mindeme kritériumhalmazhoz járul, hogy e jelenségek rendszerint olyan helyekre, vidékekre utalnak, amelyeknek a természeti adottságai, úthálózati szerepe, egykori stratégiai fontossága nyilvánvalóak. E tíz kritérium együttese az Árpád-kor helyi kötöttségű, a székelyeket mindenképpen magában foglaló védelmi rendszerét vetíti elénk.

Ha az említett kritériumok egész sora vonatkoztatható azonos helyre, Árpád-kori székely csoport ottani jelenléte biztosra vehető (a térképen sötét körjel). Ha pedig adott helyen két-három kritérium már egybeesik, ott korai székelységre legalábbis jó valószínűséggel lehet számítani (a térképen sötét négyszög). Persze az oklevelek lokalizálható *Siculi* említései önmagukban is elegendők biztos következtetés levonására.

A mondottak után hadd soroljam föl azokat a területeket, ahol a XI–XII. században országvédő szerepű székely csoportok helyezkedtek el (l. a térképet is). A) Biztos székely jelenlét: 1. a Kis-Kárpátok völgyei; 2. Mosonban a Lajta/Sár és a Hanság vidékének átjárói; 3. a Fertő körzete Sopron megyében; 4. a Keleti-Alpok nyúlványainak Vas megyei völgyei; 5. a Lendva, a Kerka és a Kebele patakok völgyei az Őrségben; 6. a Dráva legalsó szakaszának körzete Baranyában; 7. a Kapos alsó folyása Régen (ma Regöly) elpusztult vára körzetében; 8. a Temes és a Bega középső–alsó folyásvidéke; 9. a Maros középső folyásánál a Sebes völgye; 10. a Maros mentén, Nagyenyedtől délre az Orbó völgye; 11. a Nagy-Küküllő középső folyásánál a Kézd völgye; 12. a Sebes-Körös felső szakaszának körzete; 13. a Felső-Tisza völgye Sásvár, Ugocsa tájékán. B) Árpád-kori székely szálláshelyek valószínűsíthetők még: 14. a Tisza északi nagy kanyarulatán belül Észak-Szabolcsban; 15. a Hernád völgyében Abaújvár, Füzervár körül; 16. a Tiszánál Dél-Borsodban, az Aba-nagyút mentén. Jeleznem kell még, hogy GYÖRFFY történeti földrajzában újabban megjelent, IV. kötetében az Ipoly vidékén, Szécsény térségében is székelyeket tesz fel, bizonyítékai azonban tévesek. Az iménti felsoroláshoz település- és hadtörténeti jellegzetességeként hozzá kell tennem: az adatok arra mutatnak, hogy a székely szálláshelyek többnyire a nagy folyókra néző kisebb harántvölgyekre, oldalvölgyekre esik (pl. a Sebes-Körösénél a Kis-Körös alsó szakasza, a Jósás völgye, a Lokság [~ Lak-ság] területe stb.).

A korai Árpád-kori székely részlegeknek itt leírt és a mellékelt térképen szemléltetett földrajzi helyzete világosan jelzi, hogy e csoportok hol és miért települtek, léteztek a történelmi Magyarország akkori területén. Úgy hiszem, ez a kép önmagáért beszél, ezért csak néhány összefogó megjegyzés kívánkozik ide.

Mindenekelőtt kitűnik, hogy a székelység a XI–XII. században nem volt, nem lehetett egységes, együtt élő népség, hanem csoportjai az ország legkülönbözőbb területein

lakoztak. Névanyaguknak ez időben meglevő magyar nyelvűsége bizonyosan e nyelven beszélő voltukra utal, melyet már úgy hoztak magukkal ekkori lakóhelyeikre; korabeli telepeiken nem voltak, nem lehettek tehát valami idegen nép éppen elmagyarosodóban levő részlegei. A magyarság tömbjéhez szervesen tartozó voltukat jelzi, hogy telep-helyeik mindenütt szorosan tapadtak az akkori magyar nyelvterület egészéhez, pontosabban széleihez. Az egyes székely csoportok mindenütt az ország nagyon fontos, stratégiaileg exponált terepein, útszakaszainál helyezkedtek el, mi több, éppen itt sűrűsödtek, láncolódtak össze, amely irányból történelmünk tanúsága szerint az akkori uralmi-politikai környezetviszonyok között a korai magyar királyságot leginkább érthették idegen támadások, betörések.

Ez a helyzet a székelység elsőrendű, alapvető szerepét vetíti elénk a XI–XII. század magyar országvédelmében. A székelységre egyértelműen támaszkodó országvédelem természetesen nem spontánul, nem népcsoportok tartózkodási helyet kereső és találó ösztöne révén alakult ki, hanem a központi, magyar királyi hatalom tudatosan, átgondoltan szervezett meg és helyezett el minden egyes székely csoportot, kifejezetten magyar nyelvű népességből verbuválva őket. Ez korai nemzeti szervezetenek számarányai (6×4) szerint is nagyon átgondoltan megalkotott székely-magyarság feltehetően létesítésének idején vagy annak folyamatában kaphatta sajnos máig megfejtetlen *székely* nevét, mely egyébként finnugor–magyar morfológiai struktúrájának látszik, szemantikailag pedig a székelységnek alighanem sajátos, a többi magyarságtól eltérő „foglalkozása” kifejezésére jöhetett létre néprésznévként.

A nyelv- és névtörténet oldaláról persze sok más történeti, közelebről társadalom-, település-, népességtörténeti közelítést kaphatna még az úgynevezett székely-kérdés mennyi sajátos részlete. Hogy csak néhányat említsek ezekből: a székelység nyelvi-etnikai eredetkérdése; a régi székely nemzetségek és a hozzájuk kapcsolódó nemzetségnevek problematikája; az úgynevezett „székely” rovársíras emlékek teljes hiányának ügye a székelység korai területein; az Árpád-kori székely néprészlegek másodlagos, Székelyföldre településének vagy egykori helyben maradásuknak, illetőleg a környező magyarság tömegeibe való felszívódásuknak ügye; a XI–XII. századi székely telepeknek és a mai Székelyföld nyelvjárási tagolódásának viszonya; stb. Mindezeknek a kérdéseknek a tárgyalása szükségszerűen szembesülni lenne kénytelen a szakirodalmunkban felhalmozódott és újabban is folytonosan bővülő sokrendbeli székely tárgyú nézettel, nem is szólva azokról az ügyekről, amelyek a múlt tudományos romantikájából szinte bűvópattakként itt-ott még ma is előjönnek (a *székely* népnév „megfejtése”; a Kézai-féle *Csigamező* keresése és magyarázata; olyan kétes hagyományelemek, mint az Attila-örökség, a Csaba-ügy; stb.). Továbbra is sokrétűen ütköztetni kellene, lehetne tehát, de nem itt, legföljebb az ittenieknek is a figyelembevételével.

4. Még csak néhány szót a besenyőkről, mivel némi tanulságul, egybevetésül szolgálhatnak a korai székely-történet megítéléséhez is. Ha GYÖRFFYnek az Árpád-kori besenyőkhöz kapcsolódó első adattárát, főként az ő fontos és tetemes számú pótdatgyűjtését hozzászámítva alapul vesszük, és az anyagot – mutatis mutandis – a székelyeknél alkalmazott kritériumrendszer szerint kezeljük, akkor a következőket tapasztalhatjuk. A székely és a besenyő szállásterület jellege voltaképpen csak a tekintetben egyezik, hogy szinte egyik sem igen lépi túl a XI–XII. századra valószínűsíthető magyar településterület kereteit. Ez természetes is, hiszen életmódbeli okok miatt egyik nép sem igen hatolt be a sokfelől körülfogó hatalmas erdőrengetegbe. Más vonatkozásokban viszont eléggé nagy és a mellékelt térképen jól szemlélhető a különbség. A besenyő szállások bizonyos göcosodásuk ellenére is jelen vannak jóformán egész nyelvterületünkön, behálóz-

zák azt, illetéknéppen a székelyekkel ellentétben bőven ott találhatók a medence belső területein is. Kifejezetten kötődnek – persze nem véletlenül – a nagy folyók árterületeihez, a lápos mélyföldekhez. Tetemes adatanyaggal igazolható nagy gócaik is jobbra itt helyezkednek el (a térkép csak ezeket tünteti föl, üres/világos jelekkel).

A besenyők szállásrajza világosan jelzi, hogy inkább csak a XI. század elejétől, bármily okból jöttek is be az országba – akár spontánul, lappangón beszüremkedve, akár királyi szándékból engedve üres, lakatlan területek kitöltésére –, elsődlegesen nem lehettek a magyar országvédelemnek a székelyek helyzetéhez, szerepéhez fogható elemei. Hogy kezdetben királyainknak nemigen lehetett célja rájuk bízni országvédelmünk kritikus pontjait, azt ismét csak a székelyekkel ellentétben főként eleintén kétes megbízhatóságuk és állandóságot kevésbé tűrő kósza életmódjuk is magyarázhatja.

Az már más kérdés, hogy egy pár nagyobb besenyő szálláshely természeti adottságok, lápvidék jelleg révén mégis a magyar települési terület szélei felé, történetesen székely ör-csomópont mellé, közelébe esik. Ilyenek: 1. a Csallóköz nyugati része; 2. Moson–Fertő vidéke; 3. a Tisza–Maros szögében a Harangod melléke; 4. a Sebes–Körös mente és a Kis Sárrét; 5. a Mátra alja és a Tisza közti térség (l. a térkép világos négyzetjeleit). Valószínű, hogy elsősorban ezekből a besenyő telepekből kerültek ki azok a lovas egységek, melyek néhányszor székely lövők, örök mellett, velük alkalmasint együtt is működve őrszolgálatba álltak, határvédelemben szerveződtek. E tekintetben is hangsúlyozom a helyi probléma jelentőségét, azt hiszem, hogy a krónikásoktól leírt Olšava és Fischa menti csatákban (1116., 1146.) is elsőrendű szerepe lehetett a pozsonyi és mosoni székely–besenyő könnyűlovasság együttműködésének. Ez persze nem mond ellent nagy hadjáratok esetén több vidékről is verbuvált, nomád harcmódot képviselő székelyek és besenyők speciális hadicselekményekre történő összeszervezésének.

A helyi országvédelem ügyéhez visszatérve talán több lehet a véletlennél, hogy a magyar nyelvterület szélein, a stratégiaiilag kritikus térségekben a védelem mélységi tagolódása mintha kijebb eső székely és beljebb eső besenyő szállásokat mutatna. Ha ez a kép nem csalóka, illetőleg nem véletlen, a védelmi elhelyezés időrendi, harci értékrendi, bizalmi stb. problematikáját is tartalmazhatja.

BENKŐ LORÁND

The role of the Székely people in defending the country in the Árpadian age

The eleventh and twelfth-century history of the Székely, one of the characteristic groups of Hungarians, has to be revised at a number of points as compared to earlier studies in the field. This paper discusses an important issue within that period of the history of the Székely: their role in defending Hungary. The discussion retains its original form as an oral presentation and focuses on the results of the inquiry. It argues against the claim that the Kingdom of Hungary had employed foreigners, nomadic people from the East, to defend the country in the early Árpadian age. Rather, the kings of Hungary at that time organised Hungarian troops to accomplish that task from light horsemen capable of forming flying patrols and deployed them next to strategically prominent roads and mountain passes, generally at the fringes of the territories within which Hungarian was spoken. Many of these groups of people, referred to as the Székely, were later transferred from those remote areas to what is known as the Székely land in eastern Transylvania today, also with defence tasks, only in the late twelfth and early thirteenth centuries.

LORÁND BENKŐ